

VIOLETTA JAROS

Akademia im. Jana Długosza, Częstochowa

GWARA W POWIEŚCIACH RYSZARDA WYTRYCHA *ORŁY NA ŚNIEGU I CZWARTY GRZECH*

Słowa kluczowe: stylizacja, gwara, gwaryzacja, dialektyzacja, cecha gwarowa.

STRESZCZENIE

Przedmiotem artykułu są właściwości języka gwarowego, którym posługują się bohaterzy powieści Ryszarda Wytrycha *Orły na śniegu* oraz *Czwarty grzech*. Narrator wprowadza czytelnika do zagrody i domu Kobalów, pokazuje codzienne życie wszystkich członków rodziny, ich krewnych, sąsiadów i znajomych w realiach socjalistycznej Polski lat pięćdziesiątych. Zabiegi językowe mają charakter fragmentaryczny, odnoszą się wprawdzie do całości obu tekstów, ale obejmują zasadniczo tylko wypowiedzi bohaterów i to nie wszystkich. Ich obecność determinowana jest przez składniki fabularne utworów i dodatkowo wzmacnia funkcję prezentatywną. Wykładniki stylizacji gwarowej pełnią następujące funkcje: socjologiczną, tworzącą, ekspresywną i stylową.

1. WPROWADZENIE DO TEMATU

Przedmiotem oglądu językoznawczego w niniejszym szkicu uczyniłam właściwości języka gwarowego, którym posługują się bohaterowie powieści Ryszarda Wytrycha *Orły na śniegu* oraz *Czwarty grzech*. Obecność gwary — znanej dobrze autorowi z rodzinnego domu — to niewątpliwie jeden z istotnych walorów obu tekstów. Dodatkowym celem analiz jest ustalenie funkcji stylistycznych wykorzystanych środków językowych.

Ryszard Wytrych urodził się w 1952 r. we Lwówku Śląskim. Dzieciństwo spędził w Twardocicach w powiecie złotoryjskim, dokąd przyprowadzili się z Kluczevska (powiat włoszczowski) jego rodzice. Ukończył Nauki Polityczne na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach. Obecnie mieszka w Częstochowie. Jego teksty drukowała „Gazeta Częstochowska”. W 2008 r. zakwalifikował się na warsztaty literackie prowadzone m.in. przez Olę Tokarczuk w ramach II Międzynarodowego Festiwalu Opowiadania we Wrocławiu¹.

Z wprowadzeniem gwary do tekstu literackiego wiąże się pojęcie stylizacji. Termin ten zarówno w ujęciach językoznawczych, jak i literaturoznawczych definiowany jest

¹ <http://wirtualnywydawca.pl/2009/04/23295/> [29.12.2015]

różnie. Z. Klemensiewicz (1961: 207) przez stylizację rozumie „kształtowanie zawartości wypowiedzi takie, iżby ona pełniła zamierzoną przez mówiącego funkcję komunikatywną, ewentualnie także ekspresywną i autorytatywną”. Według H. Kurkowskiej i S. Skorupki (2001: 318) pojęcie to polega na „świadomym wprowadzeniu do utworu elementów właściwych mowie określonych środowisk, epok, typów ludzkich, bądź też elementów innego stylu”.

Zdaniem A. Wilkonia sama obecność elementów gwarowych, regionalnych czy archaicznych nie oznacza, że mamy do czynienia ze stylizacją, bowiem — jak pisze badacz:

Stylizować językowo tekst to nie tylko wprowadzać do niego elementy językowe, które normalnie występują w innym kontekście językowym, to przede wszystkim podszywać się pod określony wzorzec językowy, z którego te elementy zostały przejęte. Stylizacja językowa odnosi się do jakiejś rzeczywistości pozajęzykowej. Może tę rzeczywistość naśladować, podrabiać, parodiować, słowem, jest wyraźnie ukierunkowanym zabiegiem językowo-stylistycznym, który służy mimetycznej ewokacji „cudzego”, „obcego” stylu czy języka (Wilkoń 1976: 22; 1984: 13).

Dlatego proponuję wyodrębnić dwa zjawiska stylistyczno-językowe, pokrewne co do wyzyskiwanych środków, ale odmienne co do funkcji, a mianowicie stylizację i stylizowanie, który to zabieg rozumiem jako nasycenie wypowiedzi literackiej „elementami przejętymi z jakichś wzorców językowych (stylowych), ale nie służącymi ewokowaniu tych wzorców” (Wilkoń 1984: 13).

W związku z wprowadzeniem do tekstu literackiego gwary rozróżnia się: stylizację gwarową, która w sposób zamierzony przywołuje język i ludowe formy wypowiedzi, oraz gwaryzację (dialektyzację), polegającą na wprowadzeniu do utworu kodu gwarowego dla celów ekspresji artystycznej, jednak bez przywoływania obrazu tego kodu. W poddanych obserwacji utworach mamy do czynienia ze stylizacją gwarową. Właściwości mowy chłopskiej pojawiają się w dialogach i służą, obok innych środków językowych i kulturowych, o których wspomnę niżej, współtworzeniu realistycznego kolorytu opisywanej wspólnoty wiejskiej (Wilkoń 1984: 13).

Badania nad stylizacją gwarową prowadzone są dwutorowo: mogą dotyczyć artystycznych funkcji elementów gwarowych w dziele literackim, czym zajmują się przede wszystkim historycy i teoretycy literatury, lub skupiają się na właściwościach kodu gwarowego, ustaleniu, na ile wykorzystane przez pisarza elementy gwarowe odpowiadają konkretnym gwarom, co stanowi zwykle domenę językoznawców (por. m.in. Dubisz 1986, Jaros 1996; 2012).

2. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA POWIEŚCI

Akcja obu powieści R. Wytrycha rozgrywa się w latach 50. na Ziemiach Odzyskanych we wsi Podlesie, gdzie osiedlili się repatrianci z za Buga i chłopci z centralnej Polski, głównie z terenu Kielecczyzny. Oba teksty ukazują przemiany społeczne środowiska wiejskiego, co lokowałoby je wśród innych utworów mieszczących się w tzw. nurcie lu-

dowym (m.in. Wilkoń 1975, Niewolak-Krzywda i Reczek (red.) 1978, Budrewicz 1981; Dubisz 1986). Osią konstrukcyjną interesujących nas powieści są bowiem losy Kobałów, którzy przybyli na Podlesie z podkieleckiej wsi Wypalanka. Toponimiczne umiejscowienie akcji obejmuje położone w pewnym oddaleniu: Golinkę, Kobyłkowo, Lwówek i Złotoryję. Na dalekim planie znajdują się jeszcze: Wrocław, Kielce, Włoszczowa i Częstochowa. Możliwe do zweryfikowania nazewnictwo geograficzne pozwala uwiarygodnić przedstawiane wydarzenia. Jednak nie wszystkie z wymienionych toponimów są nazwami autentycznymi pod względem leksykalnym i denotacyjnym, tzn. wskazują na konkretne obiekty w rzeczywistości pozajęzykowej. Do onimów fikcyjnych należą: Podlesie (w rzeczywistości Twardocice), Wypalanka (Kluczewsko), Golinka (Pielgrzymka) oraz Kobyłkowo (Proboszczów). Wprawdzie wskazane tu nazewnictwo literackie nie odnosi się do prawdziwych desygnatów, ale ma charakter realistyczny, mimetycznie odwzorowuje toponimy funkcjonujące w obiegu społecznym.

Narrator wprowadza czytelnika do zagrody i domu Kobałów, pokazuje codzienne życie wszystkich członków rodziny, ich krewnych, sąsiadów i znajomych w realiach socjalistycznej Polski lat 50. Z uwarunkowaniami społeczno-polityczno-gospodarczymi tego okresu związane są niektóre leksemy² występujące w warstwie narracyjnej, np.: *akord* (O 52) ‘system płacy, w którym wysokość wynagrodzenia zależy od ilości wyprodukowanego towaru lub od stopnia wykonania normy’, *anonim* (C 139) ‘niepodpisany list’, *aparaczek* (C 31) ‘pracownik aparatu partyjnego’, *bezpieka* (O 8) ‘aparat bezpieczeństwa (UB, później SB) w PRL’, *donos* (C 138) ‘oskarżenie, zgłoszenie do władz, zwykle tajne, o dokonaniu przez kogoś jakiegoś przestępstwa, wykroczenia przeciw prawu, przeciw obowiązującym przepisom’, *gees* (O 33) ‘Gminna Spółdzielnia’, *kolektyw* (O 72) ‘zorganizowana grupa osób związanych wspólną pracą, działalnością, wspólnym celem’, *kolchoz* (O 33) ‘rolnicza spółdzielnia produkcyjna w ZSRR’, ‘*kolchoźnik*’ (C 93) ‘głośnik podłączony do radiowęzła’, *komitet* (C 93) ‘organ kierujący określoną dziedziną lub mający nad nią nadzór’, *komuniści* (C 7) ‘członek partii komunistycznej; zwolennik komunizmu’, *kółko* (C 96) ‘organizacja chłopska oparta na wzajemnej współpracy działająca w celu zwiększenia i doskonalenia produkcji rolnej’, *kulak* (O 34) ‘w latach pięćdziesiątych: bogaty chłop zatrudniający robotników najemnych’, *milicja* (C 137) ‘w niektórych państwach (w Polsce w latach 1944–1990): nazwa policji — instytucji zorganizowanej w sposób wojskowy, odpowiedzialnej za utrzymanie porządku’, *prywatniarz* (C 86) ‘prywatny przedsiębiorca, rzemieślnik, kupiec, właściciel prywatnego sklepu’, *przodownik* (C 101) ‘w PRL: pracownik mający najlepsze osiągnięcia, wyniki w pracy’, *socjalistyczna wspólnota* (C 31) ‘organizacja, społeczność, grupa osób związana wspólnym pochodzeniem, wspólną własnością, wspólnym interesem; tu: obóz państw socjalistycznych’, *sowieci* (C 71) ‘Sowieci: mieszkaniec Związku Radzieckiego’, *spółdzielcy* (O 22) ‘spółdzielca: członek spółdzielni’, *szabrownik* (O 17) ‘człowiek rabujący mienie opuszczone przez właściciela’, ‘*uraw-*

² Znaczenie wyrazów podawane jest za USJPDub.

niłowka” (C 21) ‘nieuzasadnione zrównywanie, ujednolicanie czegoś, zwłaszcza wynagrodzeń za pracę, bez uwzględniania jej jakości lub ilości’, *wiec* (O 121) ‘zgromadzenie ludzi (np. mieszkańców miasta, pracowników fabryki) w celu przedyskutowania jakichś spraw lub wyrażenia wobec nich swojej postawy’, *zebrania partyjne* (C 31) ‘zgromadzenie pewnej liczby osób, zwykle poświęcone omówieniu jakichś spraw; narada, posiedzenie’, *zachodni imperializm* (O 123) ‘polityka zagraniczna państwa oparta na militarystyce, polegająca na podbojach kolonialnych i dążeniu do podporządkowania sobie innych krajów’, *zjazd partii* (O 123) ‘zgromadzenie osób (zwykle jakiejś organizacji, przedstawicieli jakiegoś środowiska), które przybyły do jakiegoś miejsca z różnych stron, aby wziąć udział we wspólnych obradach’, *Wolna Europa* (O 170) ‘nazwa rozgłośni radiowej Radio Wolna Europa finansowanej przez USA z siedzibą w Monachium’. Dopełniają one gwarowe zabiegi stylizacyjne, budując dla rozgrywających się wydarzeń pierwszoplanowych odpowiednie tło:

Dynamika zdarzeń, o których dowiadywali się z Wolnej Europy, skupiała na sobie zainteresowanie rolników. Znowu zajmowali się polityką. Przez kilka powojennych lat ich troski krążyły wokół zagród, wbiegały na pola, wiodły gdzieś do urzędu, geesu, najdalej do powiatu. Bronili się przed kolchozami, a gdy na dalszy opór nie stawało sił, starali się z nimi żyć. Tak czy owak trzeba było sobie jakoś radzić. [...] Lecz oto znowu obudziły się tęsknoty za nowym, lepszym jutrem. Z uczuciem owym Kobala po raz ostatni stykał się w partyzantce. Po wojnie zdążył zapomnieć o tamtych wydarzeniach, lecz audycje Wolnej Europy i podawane przez nią wiadomości przywracały nadzieję, że być może idee, o które niegdyś walczyli, nie zostały całkiem stracone. O polityce nie rozmawiano jednak głośno. Żyło się w dwóch przestrzeniach: oficjalnej i tej ograniczonej do kręgu zaufanych (O 171).

W powieściach podejmowane są różne zagadnienia, m.in. problem adaptacji polskich osadników chłopskich na terenach poniemieckich i przymusowej kolektywizacji:

Odkąd przystąpił do spółdzielni, istniały dla niego dwa czasy: gdy był u siebie i ten drugi, w którym czuł się trybikiem w samonapędzającej się maszynie marnotrawstwa, w bezrozumnym mamieniu, że dążą do jakiegoś wyższego celu... Porządną pracę miał we krwi, choć w kolchozie inaczej pojmował swój wysiłek. Nie pracował tutaj dla ludzi, tylko dla ziemi, którą należało uprawiać, żeby nie zdziczała. Dla zwierząt, które kocha, dla żyta, kartofli i buraków [...] (O 52);

umiłowania chłopów do pracy na roli:

Kobala urodził się rolnikiem i pragnął nim pozostać. Żadne inne zajęcie nie mogło go uszczęśliwić. Niezrozumiałe ciągoty Marii wiodły do pozbawienia go życia, jakie umiłował: odepchnięcia od ukochanych koni, utraty bezpieczeństwa dostrzeganego w krowach i odciążenia od urodzajnej ziemi, o którą dbał jak o matkę. Nie mógł zostawić jej obcemu (C 87);

Szymon pozostając na gospodarce, funkcjonował w świecie, który ukochał. Lubił uprawiać i hodować, przyglądać się, jak rośnie. Nim skosił dojrzałe zboże, myślał, gdzie zasiać nowe. Sprzedając dorosłe świnie, od ręki kupował prosięta, na miejsce starej krowy przychodziły jałówki. Odtwarzał życie nieustannie, w jego bujnym, niosącym radość kształcie. Czuł, że jest jego częścią, niekoniecznie ważniejszą od zwierząt czy roślin (O 35)

czy związku człowieka z przyrodą:

Stan wzburzenia Kobala najlepiej odreagowywał w ruchu. Po kłótni zaciął konia batem i jechał w pole. Biedne, popędzane przez zdenerwowanego chłopca zwierzę musiało ciągnąć brony szybciej niż zwykle. Wyrównywanie roli działało na Szymona uspokajająco. Bronując pole, ułaskiwał swą duszę. Bo duszę miał niczym rolę: gotową dać z siebie wszystko, lecz jak ta ziemia wymagającą troski i dbałości (O 129).

3. WŁAŚCIWOŚCI JĘZYKA GWAROWEGO

Zabiegi związane z wprowadzeniem gwary, jak już wspomniałam, obejmują wyłącznie partie dialogowe. W narracji elementy gwarowe ograniczają się do nielicznych leksemów³ typu: *kałdun* (O 145) ‘brzuch’, *labiedzić* (O 77) ‘narzekać, biadować, lamentować’, *rajka* (C 17). Niemniej jednak stylizacja gwarowa w analizowanych powieściach ma szeroki zakres i dotyczy wszystkich poziomów subkodu gwarowego. Za wzorzec posłużyła autorowi gwara kielecka, zwana też świętokrzyską czy poddialektem Małopolski środkowopółnocnej (Cygan 1997: 102), a ściślej, uwzględniając propozycje wewnętrznego podziału obszaru dialektu małopolskiego zaproponowane przez K. Nitscha i M. Karasia, Małopolski zachodniej (Kucharczyk 2006: 40, 42).

3.1. Właściwości fonetyczne

Najliczniej zabiegi stylizacyjne poświadczone są przez środki językowe przynależne do warstwy fonetycznej. Uwagę zwracają zwłaszcza realizacje samogłosek pochylonych, przy czym:

- **a** pochylone realizowane jest jako **o** (Krok 2004: 80) w następujących pozycjach:
 - w tematach imiennych: *czopka* (O 168), *czorno* (C 67), *gornek* (O 23), *gorść* (C 115), *jojek* (C 46), *naprowde* (O 23), *piosku* (O 25), *poskami* (C 65), *ptok* (O 65);
 - w końcówce **-a** występującej w dopełniaczu l. poj. rzeczowników nijakich oraz mianowniku l. poj. rzeczowników żeńskich samogłoskowych i zapożyczonych: — *Ni ma wyjście* — (O 28) — *Wolo bosko!* (O 238), *Apelacja!* *Kasacja!* (O 230);
 - w rzeczownikach męskich przed spółgłoską dźwięczną w wygłosie: *dziód* (C 58), *pon* (O 5);
 - w przyrostkach rzeczownikowych **-acz**, **-ak**, **-arz**, **-arka**: *bogocz* (O 204); *chłopok* (C 35), *cwaniok* (C 22), *ogólniok* (C 55); *gówniorz* (C 78), *gospodorza* (C 62), *taksiorz* (C 39); *kosiorzka* (C 94);
 - w rdzeniach czasowników: *dować* (O 28), *godali* (C 93), *kozali* (C 125), *mortwić* (O 133), *polić* (O 14), *polilem* (C 109), *zapolić* (C 129), *zmortwiło* (C 20);
 - w formie 3. osoby l. poj. czasu przeszłego rodzaju męskiego czasowników: *godół* (C 126), *musiół* (O 24), *obiecuyół* (O 23), *pomyśół* (O 23), *powiedziół* (C 124), *zakłodoł* (O 60);
 - jako wynik ściągnięcia w mianowniku l. poj. rodzaju żeńskiego przymiotników i imiesłowów przymiotnikowych: *dobro okazjo* (C 39), — *Zimia tu widać urodno*, *pszynno-buraczano* (O 29);

³ Znaczenie wyrazów podawane jest za SGPKarł.

— w przedrostku **naj-**: *nojlępij* (C 122), *nojlątwił* (O 10), *nojgorzyj* (O 23), *nojwoźniejsze* (C 55), *nojwinkszom* (O 22);

— w zaimkach osobowych: *jo* (O 8), *nos* (O 5), *som* (O 47), *wom* (O 42), *wos* (O 7);

— w przyimku **dla**: *Dlo* (C 89), *dlo* (O 29);

o pochylone ulega ścieśnieniu i podwyższeniu artykulacji do **ó** [u] w pozycji:

— przed spółgłoskami nosowymi **m** i **n**: *kónia* (O 10), *dóm* (O 11), *wiadómo* (O 23), *zapómnióleś* (O 24), *Ón* (O 25), *podpóm্পówać* (O 30), *pogóniom* (O 43), *nie góni* (O 44), *pómyje* (O 60), *pumyje dlo świń* (O 271), *pómyj* (O 271), *kóniec z kónćem* (C 131);

— przed spółgłoską półotwartą **r**: *trachtór* (O 28), *motór* (O 110);

pochylone **e** oddawane jest dwojako:

— po spółgłoskach miękkich jako **i** (Krok 2004: 81): *bardziej* (O 5), *chlib* (O 127), *Dopiro* (O 29), *Dziń* (O 7), *jídż* (O 27), *kobito* (C 65), *lepj* (O 39), *licki* (O 43), *mliko* (C 132), *otwirać* (C 93), *w sini* (O 60), *zabirajác* (O 64), *swoigo* (C 29), *ścírke* (O 60), *twoigo* (O 265), *winín* (O 231), *na wirzchu* (O 29), *wisz* (O 5), *wybirolem* (C 95);

— po spółgłoskach twardych i stwardniałych jako **y**: *Cyntrali* (O 8), *czymu* (O 136), *jednyj* (O 23), *szerszyń* (O 157), *zygor* (O 270); podobnie **e** przed spółgłoskami nosowymi **n** i **m**, tj. eN > yN: *bynzyne* (C 71), *cmyntorz* (C 107), *po orynżadzie* (O 115), *rozym* (O 170), *tyń* (O 11).

W realizacji samogłosek nosowych uwidacznia się kilka zjawisk. Przede wszystkim wskazać należy regularnie występującą w wyekscerpowanym materiale językowym asynchroniczną i zwężoną artykulację ustną nosówki **ę** przed spółgłoskami zwartymi i szczelinowymi, np: *cinżarówka* (O 28), *cinżor* (C 18), *czynści* (O 32), *dziesińć* (O 32), *głymboko* (O 73), *gymbom* (O 6), *gynsi* (C 111), *gynste* (O 175), *minso* (C 22), *popyndzać* (C 70), *Pyńdźmy* (O 45), — *Pyńdźta do telefonu!* (C 100), *rynce* (O 10), *Szczyńście* (O 10), *tympil* (O 59), — *Wynszy tu mindzy ludźmi [...]* (O 218), *W zymbach?* (O 44).

Przednia nosówka pojawia się niekiedy z denazalizacją, zwłaszcza w pozycji wygłosowej (Krok 2004: 83): *bede* (C 44), *bedom* (C 11), *bedzie* (C 14), *Dołoże* (C 20), *pod lipe* (O 162), *Czekajom już na te liste* (C 53), *za Odre* (C 29), *pore* ‘parę’ (O 32), *sie* (O 5), *na ścieżke* (O 161), [...] *widzisz, że sie śpiesze* (O 30), *troche* (O 28), *Widze* (O 8).

Natomiast dla nosówki tylnej charakterystyczna jest, konsekwentnie zaznaczana w obu powieściach przez autora, asynchroniczna wymowa w wygłosie. Artykulacja nosowa wyodrębniana jest w osobną spółgłoskę (Krok 2004: 83):

— w 3. osobie l. mn. czasu teraźniejszego czasowników: *mogom* (C 11), *nazywajom* (O 5);

— w narzędniku l. poj. rzeczowników, przymiotników, liczebników i zaimków żeńskich: *drugom* (O 28), — *To jak jest z tom fajerkasom [...]* (C 115), *jednom* (O 28), — *Ady nie chochluj już tom mordom* (O 32), *sporom pintrówke* (O 27), *waszom sprawom* (O 231), *wodom* (C 89), *przed wojnom* (O 34).

Samogłoski nosowe przed spółgłoską półotwartą **ł** w 3. osobie l. poj. i mn. czasu przeszłego czasowników nie tracą rezonansu nosowego jak w języku ogólnym, lecz na

skutek opóźnienia ruchu podniebienia miękkiego rezonans ten towarzyszy następującej spółgłosce unosowiając ją (Bartnicka-Dąbkowska 1965: 90), dzięki czemu powstają realizacje typu: *wzion* (O 14), *zaczon* (O 29), *pocioneś na sieczkę* (O 68), *przecion* (O 136), [...] *pojon*, *że sie wygodol* [...] (O 191), *ucion* (O 250), *Skąd óne sie tu wziny?* (O 250), „*Wzina se wszystko do siebie*” (C 142).

Z właściwości fonetycznych wskazać należy jeszcze brak przegłosu ‘e’: ‘o’ (Kamińska 1968: 50; Krok 2004: 81.), np.: *biere* (O 38), *gnietom ludzi* (O 30), *mietla* (O 70), — *Będzie się niesło po lesie* [...] (O 235), *Pietrek* (C 46), *poniesom* (O 40), *przewieze* (C 27), *Przyniesłam* (O 77), *przyniesło* (O 110), — *Bo się zabiere i pójde* — (O 85).

Z innych zjawisk odnoszących się do realizacji samogłosek w subkodzie gwarowym wymienić można jeszcze przejście wygłosowego **-aj** > **-ej** w rozkaznikach (Kamińska 1968: 52): *Poczekiej*, *aż ci powim* — (O 30), *Uważej* (O 43), — *A dejta wy mi spokój* — (O 71), — *Szukej Pawła, szukej* — (O 84), — *Dawej tyn lach* (O 85), *uciekej* (O 85), *Pogodej se lepij z Marysiom* (O 265), — *Trzymejta się dobrze* [...] (O 40), i w przysłóvkach: *dzisiej* (O 38), *tutej* (C 19); rozszerzoną wymowę samogłoski **y** w pozycji **yL** > **eL** (Kamińska 1968: 61–66; Nitsch 1957: 30): *Ale ojciec tyż nie był bele kim* (O 24), *belejakom fajke* (O 204) oraz w wyrazie: *Cheba* (O 26); a także prelabializację (Kamińska 1968: 68), która ogranicza się do kilku zaledwie ekscerptów: — *Ło ty pierunie!* (O 46), — *Ło Matko Bosko!* (O 77), — *Ło ty jasna cholero!* (C 43). Uwzględniając charakter przywołanych cytatów, wydaje się, że służy ona emfazie.

Wśród zabiegów stylizacyjnych związanych z systemem konsonantycznym wymienić można realizację **sz** jako **ś**: *śprychy* (O 125), *śnurku* (O 125), *śpiclu* (O 255); dysymilację grupy **kt** na **cht** (Nitsch 1957: 49): — *Ee, bo to prawda, żeby do domu uciekoł trachtór?* (O 168), *trachtór* (C 133); pomieszanie wymowy półotwartych **r** i **l**: *rulka* (O 59) oraz mazurzenie (Krok 2004: 79), które ograniczone jest do odosobnionych przykładów: — *Śpij i nie brzync* [...] (O 24), — *Co ci jest, że tak rycysz?* — (O 202), *ćwiortecke* (C 131), *miednicka* (O 22), *ojcosek* (O 243), *siecemy* (C 95), — *Wysieceta se reszte kosami* [...] (O 165).

Z innych cech fonetycznych wprowadzanych do wypowiedzi bohaterów literackich w obu powieściach odnotować należy jeszcze upraszczanie artykulacji (Kamińska 1968: 86–89). Stylizacja imitująca w tym zakresie żywą gwarową i potoczną wymowę sprowadza się przede wszystkim do:

— pomijania wygłosowych spółgłosek: *się dar* (O 25), *Jes* (O 109), *podróś* (O 11), *pojeś* (O 58), *przecie* (O 8), *tero* (O 6), *zaro* (O 27), *Zgas mi pierun* (O 30), *na złoś* (O 59), *umar* (O 192), *upuś* (O 184), *znaloz* (C 22), rzadziej śródgłosowych: *trza* (O 10); — zaniku **u** niezgłoskotwórczego: *gupku* (O 46), *Mógeś* (O 103), *wywiózem* (O 144); — upraszczania grup spółgłoskowych: **chw** > **ch**: *chycilaś* (O 74); **stk** > **sk**: *wszysko* (O 10); **mn** > **m**: — *A Ludka mie zbilaaa!*... (O 202), *źmioki* (O 34).

Pojawiają się także charakterystyczne dla żywej mowy upodobnienia grup spółgłoskowych, np.: *powyszczyło* (C 11), *szczeli* (C 78), *szczelnica* (C 76), *szczyłol* (O 152).

Z udźwięczniającą fonetyką międzywyrazową związana jest gwarowa postać l. osoby l. poj. czasownika **być**, będąca z pochodzenia formą złożoną, w której udźwięcznia-

nie zachodzi na granicy morfemów (Bartnicka-Dąbkowska 1965: 27; Urbańczyk 1984: 38): *Cóż jo jezdem wom winin?* (O 255). Omawiane tu cechy fonetyczne zgodne są z właściwościami gwary świętokrzyskiej (Wieczorek 1988; Krok 2004).

3.2. Właściwości fleksyjne

Fleksyjne wykładniki stylizacji gwarowej pojawiają się w analizowanych tekstach znacznie rzadziej. Z odmiany czasowników (Bartnicka-Dąbkowska 1965: 55–59; Kamińska 1968: 100–101; Krok 2004: 85) wykorzystał autor przede wszystkim końcówkę 2. osoby l. mn. **-ta** (relikt liczby podwójnej): — *Bedzieta spać na pieniądzech* (C 78), — *Cicho**ta**, chłopcy [...]* — *Zaczn**ta** i zoboczmy, jak będzie* (O 166), — *Późnij dostan**ta** po cały porcji, ale teraz mi nie przeszkodze**ta**. Le**ta** sie pobawić na dwór* (O 39), — *Nie mortw**ta** sie ludzie na zapas* — (O 14), — *Nie mądruj**ta** sie, ino sluchej**ta*** — *zaoponował najmniejszy ze wszystkich, Antek Pola* — *Przyjdzie**ta**, to zoboczy**ta*** — (O 121), *pleci**ta*** (O 6), oraz **-my**: *Kiedys z Benkim łapalim**y** nawet źmije* (O 96), *poszlim**y*** (O 23). Ponadto należy odnotować występowanie odmiennych niż w polszczyźnie ogólnej form fleksyjnych, będących konsekwencją innego zaszerogowania tematów werbalnych, zwłaszcza w obrębie czasowników wielokrotnych (Cygan 1997: 107): — *Przecie chwostów się nie siwo* — (O 65), *Kaczki umiom pływac, zobocz**ta*** (O 73), *patr**ajom*** (O 154), *ukor**ajom*** (O 185), *zdowo* (C 78), *odsprzedowo* (C 48), *wyloto* (O 32), *Tak się ino zdowo* (O 38), — *Nikogo nie zamiaruje bronić [...]* (C 86), *nie przyznowo* (C 21), **-ja** zamiast **-wa**: *Wstajoj**ta**!* (C 99), *wstaj**ala*** (O 125), pomijanie morfemu **-ną** w formach osobowych czasowników: *kop**la*** (O 186). Okazyjnie pojawia się dłuższa forma rozkaznika: — *Stanij!* (C 161).

W zakresie fleksji imiennej odosobnione przykłady ilustrują odmienne niż w języku ogólnym końcówki, a mianowicie:

— obecność **-a** w mianowniku l. poj. rzeczowników żeńskich spółgłoskowych: *mysza* (O 183);

— szerszy zakres występowania **-a** w dopełniaczu l. poj. rzeczowników męskich: — *Drogę do sęda ja jeszcze znam* (O 142) oraz **-owi** w celowniku l. poj. rzeczowników męskich: — *Już dwa razy mówi**lam** tatow**i**...* (O 91);

— obecność końcówki zerowej w dopełniaczu l. poj. rzeczowników męskich: *do dóm* (O 166);

— występowanie **-ą** w bierniku l. poj. rzeczowników żeńskich zapożyczonych: — *Może by na milicj**om**?* — (O 207), — *Już jo mu urz**ądze** wizj**om**!* (O 231), — *Urz**ądze** ci apelacj**om**, a zaroz potym kasacj**om*** (O 232);

— końcówka **-a** w mianowniku i bierniku l. mn. rzeczowników męskich obcego pochodzenia: *Som kurs**a*** (O 111);

— pojawienie się końcówki dopełniacza l. mn. rzeczowników męskich **-ów** przy rzeczownikach żeńskich w miejsce końcówki zerowej: *sadz**ów*** (O 91), *rync**ów*** (C 89);

— wahanie w dystrybucji końcówek fleksyjnych **-e/-u** w wołaczu l. poj.: *faryzeusie* (O 142);

— końcówki biernika w funkcji mianownika w l. mn. rzeczowników męskich: — *Morderce! Skurwesyny!* (O 54), „*Bo bez zimi nie sposób żyć. Wszyscy my z niej wyrosli: ojce, dziadki, pradziadki*” (C 136), *Tak mówiom kawalery* (O 162);

— końcówka **-ami** w narzędniku l. mn. rzeczownika **dziecko**, który zachowuje **-mi**, właściwe niewielkiej grupie wyrazów: — *Leć za dzieciami* — (O 39).

Z innych części mowy wskazać można jeszcze liczebniki nieokreślone z końcówką **-a**: *wielasta* (C 20), *tyła* (O 57) oraz celownikową formę zaimka zwrotnego **se**: — *Trza se dować rade* O 28, *Wytrzepe se* [...] (O 153), — *Zbudujemy se szalas* (O 159).

3.3. Właściwości słowotwórcze

Wśród środków słowotwórczych wyróżniają się przede wszystkim dwie cechy charakterystyczne dla gwar Polski centralnej, a mianowicie: obecność mazowieckiego przyrostka **-ak** (Kamińska 1968: 102–103), np.: *cwaniak* (C 50), *psiak* (O 149), *spaśniok* (O 231), zwłaszcza w nazwach istot niedorosłych, w opozycji do małopolskich form na **-ę**, np.: *chłopak* (O 5), *dzieciak* (O 5), występowanie bezokoliczników i form czasu przeszłego czasowników z przyrostkiem **-uw-** (Kamińska 1968: 108), co ilustrują poniższe ekscerpty: *chorówół* (C 118), *czopkówali* (O 24), *wojówół* (O 24), *zwariówół* (O 46), *stratówać* (O 49), *ratówać* (C 101), *murówany* (C 103), oraz zastępowanie przyrostka bezokolicznika **-eć** przez **-ić** (Krok 2004: 84): *powieździć* (O 231).

W gwarach częściej niż w języku ogólnym używane są ekspresywa, co Ryszard Wytrych również wykorzystał do celów stylizacyjnych. Materiał językowy pochodzący z obu powieści potwierdza obecność zarówno zdrobnień i spieszceń:

— rzeczownikowych: *braciszek* (O 22), *byczek* (O 125), *chłoposzek* (O 56), *cielątko* (O 125), *dziadzius* (O 70), — *Śwarno dziwołszka* (O 39), *Po garnuszku* (O 52), *kaczuszki* (O 74), *kaneczka* (O 50), *kijoszek* (O 127), *kruszynekę* (O 51), *kumoszka* (O 51), *kurczątko* (O 74), *miednicka* (O 22), *paluszkami* (O 113), *tatus* (O 24), *wianuszkciem* (O 56);

— przymiotnikowych: *bielutkim fartuszk* (O 81), *drobniutka* (O 268), — *Nie mortw się, malutki* (O 153), *nowiuteńka* (C 135), *nowiuteńką* (O 111), *słodziutkie* (O 117), *szczuplutka* (O 51), *świeżutkiego, białego sera* (O 50), „*Jeszcze troszeczkę, jeszcze minutkę*” (O 117), *siviuteńka jak gołąbek nauczycielka* (O 200);

— przysłówkowych: *cichutko* (O 42), *cichuteńko* (O 233), *leciutko* (O 51);
jak i zgrubień:

— rzeczownikowych: — *Gdzie liziesz w tych buciorach!* (O 241), *biczysko* (C 29), *chłopina* (O 257), *ostatniom krowinę* (O 25), — *Zabiroj mi te lapska!* (O 229), — *Dobre psisko* — (C 121), *tuścioch* (O 233), *zagrycha* (O 141), *ludziska* (O 261);

— przymiotnikowych: *grubachnym klockom* (O 242).

Ponadto wskazać należy właściwe językowi gwar partykuły wzmacniające: — *Ady godejże wreszcie, bo przecie wszyscy widzom, żeś se tam znów coś umyślił* (O 57), *A siedniże se przy stole, chłoposzk...* (O 57), — *A idźże, chłopok, na dwór* — (O 143), — *Ady zgaśże tyn motór* [...] (O 213), — *Przestońżeż wreszcie dychać* (O 257), *Podobnież Kobala kupił sobie radio* (O 187).

Z innych cech wymienić można jeszcze przydawki dzierżawcze zamiast występujących w języku ogólnym przydawek dopełniaczowych, czyli określenia typu: *ojcowa historyjka* (O 57), *do szwagrowygo pomysłu* (C 136), *na dachy Pępkowych zabudowań* (C 35), *Szymkowe drewno* (O 238), *Kalitów Józek* (O 27), *Pieczkowa córka* (C 56), — *Te chwosty som diablówce?* — (O 64), — *Czymuś nie zaprzęg swoigo, ino obie Antkowe?* (O 28); a także obecne w zaimkach sufiksalne **-n**: *któryn* (O 65), *koźdyn* (O 73) na wzór *źodyn* (C 155) i **-o**: *nikto* (O 136) w mianowniku oraz **-j** w dopełniaczu: — *Tu nikogój ni ma!* (O 257).

3.4. Właściwości składniowe

Stylizacja gwarowa w zakresie składni odnosi się do kilku znamienych cech. Przede wszystkim wymienić należy występowanie konstrukcji *pluralis maiestaticus* w funkcji grzecznościowej: *To czego mówita: Jebas?* [syn do ojca] (O 5), — *Witojcie, Józefie* — [...] *Spocznicie chwile, bo przygniecie was ta torba* — [Kobala do listonosza] (O 7), — *Powiedzcie mu coś* — [córka do matki] (O 21), „*Jedźta z Bogiem*” [żona do męża] (O 27), — *Pewnie tatuś zgłodniol. Przecie od wczoraj w drodze. Niech coś przegryzie* [syn do ojca] (O 27), — *Powąchejta, jak pochnie* [syn do ojca] (O 27), — *Prowde mówicie, Waclawie* — (O 30), — *Nie bójta sie, nie umre z głodu* — (O 27). Niekiedy w takiej roli pojawiają się formy w 3. osobie l. poj.: — *Zlezie z mojego motoru, bo trzeba mi go wprowadzać. Widzi że zbiera się na burzę* (C 50). Rzadziej pojawiają się formy grzecznościowe z **pan**, np.: — *Panie listonoszu, panie listonoszu, jo zaniese list. Dej mi pan chociaż jedyn.* [...] *Mucha polubił ową dziecięcą asystę i nigdy się przed nią nie opędzal* (O 184).

Widoczna jest także większa niż w języku ogólnym ruchomość końcówek czasu przeszłego, które, łącząc się z różnymi częściami mowy, poprzedzają temat czasownika (Urbańczyk 1984: 63), np.: *Przecieście partyjni, a władza szkoli swoich* (O 7), — *Za wielaś ni mógł im podskoczyć* (O 24), — *Pszczolyś nie widziol?* (O 157), — *Trochem sobie przydrzymol* — (O 257), — *Godoleń żebyś go nie bil* (C 9), *Wyšta sądzili się z Kochutym* (C 126), — *A wyšta mie posluchali* (O 74).

Z innych cech gwarowych wymienić należy jeszcze konstrukcje oparte na powtórzeniu typu: *patrzył i patrzył* (O 21), *dalej i dalej* (O 104); częstsze niż w polszczyźnie ogólnej występowanie form bezosobowych: — *Musi na deszcz idzie, bo dym się tłucze* (O 91); obecność form analitycznych czasownika w czasie przeszłym, w których zaimki osobowe występują w funkcji wykładnika osoby: — *A cóż ja miał nafajdaczyć?* (O 142), — *Ja się przechwalał?* (O 142), — *Nie po to ja ją kupował, żeby się zaraz psuła* (C 50), — *Przepisy ja zdawał wczoraj i wszyscy słyszeli, że zdał* (C 53), — *Ale my ich nakryli* (O 80); zastępowanie form męskoosobowych formami niemęskoosobowymi: — *Przecie te, co zesiekom, miały iś wcześniej do dóm!* (O 166), — *Chłopy piły i było dobre* (O 197), — *Czyšta powariowali?! — wrzasnęła z furią na mężczyzn — Stare, a gupsze jak dziecko!* (O 213), — *Zobocz, jakie te ludzie som* — (O 152); a także obecność zaimków wskazujących: — *Cofnijże te dupe i nie pchoj sie tak!* (O 175), — *A dolbyś już spokój tymu ksindzu* — (O 195), — *Pušta, pieruny, te jałówke, bo jom udusita!*

(O 255), — *No, leć na milicjom i pokaż im te dupe* (C 259), „*Czy tyń Szymek nic nie rozumie?*” (C 126), — *Kóńcz wreszcie te pacirz* [...] (C 155), *Dawej tyń łach* [...] (O 85), *Pokaż tyń jinzyk* (O 271).

3.5. Właściwości leksykalne

Wśród gwarowych⁴ właściwości leksykalnych wymienić należy wyrazy stanowiące:

a) nazwy prac polowych: *bronować* (O 22) ‘za pomocą brony przykrywać ziemią zasiane ziarno lub uprawiać poraną ziemię w celu jej spulchnienia i zniszczenia chwastów’, *obredlać* (O 125) ‘radłem obsypywać kartofle, buraki na wiosnę’, *orka* (O 43) ‘pierwsze oranie nazywa się pokładaniem, drugie odorywaniem, trzecie orką’, *przyorać* (O 78) ‘oraniem przyłączyć; doorać’, *sianokosy* (C 95) ‘koszenie traw na siano; okres koszenia traw’, *zabronować* (O 78) ‘uprawić za pomocą brony’, *zwózka* (C 27) ‘zwożenie, zwiezenie czego’ i związane z pracą na roli: *kopka* (O 79) ‘kopa siana’, *mendel* (C 25) ‘garść zżętego zboża; z kilku mędli powstaje snopek’, *pastwisko* (O 53) ‘teren porośnięty trawami, na którym pasą się zwierzęta domowe’, *podsiąk* (O 135) ‘ziemia, miejsce nasiąknięte wodą; miejscowe zawilgocenie terenu’, *skiba* (O 43) ‘wąski pas ziemi odwalany na bok odkładnią pługa przy oraniu’, *snopek* (C 29) ‘wiązka’;

b) nazwy czynności związanych z gospodarstwem: *gospodarzyć* (O 29) ‘gospodarować’, *obrządek* (O 60) ‘obrządzić: oporządzić, dopatrzeć, zadać koniom a. bydłu obrok’, *sprzągać się* (C 61) ‘pożyczać sobie konia’;

c) nazwy maszyn i narzędzi rolniczych oraz ich części: *brony* (O 15) ‘narzędzie rolnicze’, *cepy* (O 15) ‘narzędzie do ręcznego młócenia zboża złożone z długiej drewnianej rączki, zwanej dzierzakiem, i przytwierdzonego do niej rzemieniem krótkiego kija, zwanego bijakiem’, *cyntryfuga* (O 34) ‘przyrząd oparty na zasadzie siły odśrodkowej, służący do odłuszczenia mleka’, *dołownik* (O 15) ‘narzędzie do sadzenia ziemniaków rzędami równoległymi na ściśle oznaczonej głębokości’, *dyszczel* (O 43) ‘drąg umocowany do przedniej części wozu, umożliwiający kierowanie pojazdem przy pomocy zaprzęgniętych do niego koni’, *furmanka* (O 15) ‘fura, wóz zaprzęgnięty w konie’, *kłonica* (O 41) ‘cztery kije czy deszczułki nad kołami w kwadrat spojone’, *kopaczka do ziemniaków* (O 15) ‘motyka, okrągłe narzędzie do kopania’, *lemiesz* (O 43) ‘żelazo u pługa’, *młocarnia* (O 15) ‘młockarnia’, *orczyk* (O 43) ‘drażek dla zaprzęgu konia’, *parnik do ziemniaków* (O 16) ‘kocioł z przyśrubowaną przykrywką, w którym poddaje się produkty parowaniu’, *pług* (O 15) ‘narzędzie żelazne ciągnięte przez zwierzę pociągowe lub ciągnik, służące do orania’, *postronki* (O 41) ‘postronek: sznur, lina’, *wykopki* (C 70) ‘czas wykopywania kartofli’;

d) nazwy sprzętu gospodarstwa domowego: *chochla* (O 32) ‘duża łyżka drewniana’, *kanka* (O 53) *rajfa* (O 128) ‘obręcz na kole’, *sabatnik* (O 23) ‘piec do pieczenia chleba’, *statki* (O 32) ‘naczynia kuchenne i gospodarskie’, *zydelek* (O 32) ‘stołek’;

⁴ Znaczenie wyrazów podawane jest za SGPKarl.

e) nazwy budynków i ich części: *izba* (O 8) ‘pokój’, *obora* (O 106) ‘budowla na bydło’, *sąsiek* (C 26) ‘miejsce do składania snopów w stodole’, *sień* (O 5) ‘w domach wiejskich: pomieszczenie pierwsze od wejścia, prowadzące do wnętrza domu’, *szopa* (O 34) ‘stajnia; obora’, *źlób* (O 32) ‘podłużna skrzynia, koryto drewniane lub kamienne, w które nakłada się paszę dla koni, bydła’;

d) nazwy ubrań: *filcoki* (O 269) ‘ciepłe buty z filcu’, *kurpie* (O 60) ‘trzewiki znozione; chodaki, uplecione z łyka lipowego’, *lachy* (C 58) ‘rzeczy, szmaty; odzież’, *portki* (C 57) ‘spodnie męskie’;

e) nazwy potraw i produktów: *oselka masła* (O 41) ‘podługowata sztuka masła, owinięta szmatką a. liściem kapuścianym’, *plindze* (O 123) ‘pleniec: placuszek z mąki lub tartych kartofli’;

f) nazwy związane z pogodą i czasem: *duchota* (C 51) ‘duszność, kaszel’, *przednówek* (O 59) ‘czas przed zniwami’, *ziqb* (O 14) ‘zimno suche bez śniegu’;

g) nazwy osób: *bździągwa* (C 33) ‘pluskwa’, *mądralino* (O 74) ‘kobieta mająca pretensje do rozumu’, *samorobek* (O 27) ‘samorobny bez def.’, *smotruch* (O 201) ‘brudas’, *wyga* (O 9) ‘wyraz obelżywy; bywalec doświadczony’;

h) a także inne, niemieszczące się w wyżej wymienionych grupach semantycznych: *ady* (O 57) ‘przecież’, *bimbać* (O 251) ‘lekceważyć sobie kogo, co’, *dyc* (O 32) ‘przecież’, *nie dziwota* (O 6) ‘coś dziwnego’, *dźwandać* (O 251) ‘ustami głośno poruszać podczas jedzenia’, *gadzina* (O 38) ‘wszelkie stworzenie, zwierzęta i ptactwo w ogóle, a w szczególności domowe’, *gónić się* (O 22) ‘o krowie: latować się’, *gryzmolenie* (O 15) ‘gryzmolić: bazgrać, partaczyć’, *guloj* (O 127) ‘bałwan, dureń’, *guzdrać się* (O 115) ‘wybierać się powoli w drogę’, *ino* (O 5) ‘tylko’, *jednako* (O 38) ‘jednak, jednakże’, *kaj* (O 28) ‘gdzie; dokąd’, *kajś* (O 7) ‘gdzieś’, *kopel* (O 45) ‘zając’, *kulosy* (C 59) ‘kulasa: duża noga; nożyśka’, *latoś* (O 70) ‘tegorocznie’, *leźć* (C 8) ‘wlec się’, *majgnąć* (O 31) ‘majdać: ruszać czemś w różne strony’, *nawolać* (C 34) ‘psuć się’, *nazod* (O 174) ‘znowu; z powrotem’, *obalić się* (O 169) ‘przewrócić’, *oddział* (O 7) ‘klasa’, *pierdoły* (O 5) ‘plotki’, *plądrować* (C 44) ‘przeszukiwać’, *podług* (O 49) ‘stosownie do czego’, *podstać się* ‘o mleku’ (O 34) ‘podstać się bez def.’, *pomstować* (C 58) ‘złorzeczyć’, *popsioczyć* (C 40) ‘psioczyć: przeklinać’, *pruciać* (O 132) ‘szperać, plądrować’, *rejwach* (O 139) ‘huk, zgiełk’, *skobel* (C 97) ‘zasuwa, zamknięcie u drzwi’, *spomstować* (C 125) ‘zwymyślać’, *strochać się* (O 45) ‘bać się’, *na śpiku* (O 270) ‘na spaniu, we śnie’, *taszczyć* (O 8) ‘ciągnąć coś z trudem’, *toplać się* (O 73) ‘maczać się, nurzać się, pluskać się w wodzie’, *udój* (O 35) ‘ilość mleka z dojenia jednorazowego’, *umorusać się* (O 6) ‘zbrudzić się’, *zimia urodno* (O 29) ‘piękny, urodziwy’, *wiecheć* (O 42) ‘garść słomy’, *wrazić* (C 49) ‘wsadzić, wtykać’, *wydziwiać* (O 57) ‘dziwić się, kapryścić’, *wyznawać się* (C 35) ‘znać się na czym’, *zawrzyć* (C 107) ‘zamknąć’, *zowdy* (O 65) ‘zawsze’, *zleźć* (C 50) ‘zejść’, *źróbek* (O 11) ‘źrebie’;

w tym frazeologizmy: *Przed każdym trzyńsziesz portkami* (O 152) ‘bardzo się bać’, *Nie chce ci się ruszyć dupy, to ojciec przyjeżdżo do ciebie* (O 10) ‘wulg. wstać, ruszyć, zrobić coś’, *rozdziawiać gębę* (O 81) ‘otwierać, rozwierać szeroko’, *Takie jak ón mogom siedzieć na kociom łape* (O 134) ‘żyć bez ślubu kościelnego’.

3.6. Środki językowo-kulturowe wspierające stylizację gwarową

Uwzględniając postulat badawczy A. Wilkonja (1984: 27), nie chcę ograniczać analizy tylko do inwentaryzacji środków kodu gwarowego, lecz szerzej spojrzeć na uwikłania kulturowo-językowe, konotujące określone sfery skojarzeń semantycznych, sposobu widzenia świata charakterystycznego dla środowiska chłopskiego. Ilustrują je, pojawiające się najczęściej w dialogach, m.in.:

porównania: *Uparła się jak osioł!* (C 34), *Ślaniając się niczym pijak przytaszczył kobietę [...]* (C 150), *Spoglondosz na człowieka jak osa* (C 58), *zboże u was jak las* (O 70), — *Uczepili sie człowieka, jako ten rzep psiego ogona* (O 184), — *Eee, szkoda moich słów, godom do niego jak do słupa!* (O 251), *A godać do niego, to jakby w kij pierdziol* (O 251), „*Przyczepił sie jak natrytno mucha*” (O 136), — *A samišta uchlane jak wieprze* (O 196), [...] *a ty się pośpiesz z tym obiady, bo wygłodniołem jak pies* (C 30), [...] *niczmy spłoszona z gniazda kura, wyskoczyła z niej* [kopki siana — V. J.] *Pałkowska Bronka [...]* (O 80)

i przysłowia: „*od rzemyczka do koniczka*” (O 50), *Jeszcze Maciek w dupie, a godosz o weselu* (O 133), — *Dobrze mówisz, Szymek. Kruk krukowi oka nie wykole* — (O 154), „*pokorne ciele dwie matki ssie*” (O 242).

Zabiegi stylizacyjne uwidaczniają się także na płaszczyźnie onomastycznej. Do nazwicznych tradycji antroponimicznych charakterystycznych dla społeczności wiejskiej nawiązują przywoływane w tekstach powieści:

przezwiaka: *Czarny Janek* (O 208), *Grzybek* (O 166), *Jebas* (O 5), *Tatu* (O 6), *Kumoter* (O 6), *Pacanek* (O 6), *Rudy Walek* (O 6);

odimienne i odnazwiskowe marytonimika, np.: *Antkowa* (O 39) // *Kapustowa Fela* (C 6), *Ciepielkowo* (C 125), *Kobalowa* (C 16), *Kochutowy Joaśki* (O 133), *Pałkowska Bronka* (O 80), *Śpiwkowa* (O 49)

oraz deminutywa i hipokorystyka antroponimiczne, np.: *Antek* (O 32), *Edek* (O 138), *Edziu* (O 31), *Fela* (O 38), *Ludka* (O 108), *Maniek* (O 116), *Mirka* (O 40), *Mirusiu* (O 39), *Pawełek* (O 49), *Piotruś* (O 22), *Szymek* (O 139), *Zbynieki* (O 32).

Ponadto odnotować należy właściwe dla systemu onomastycznego wsi zoonimy, np.: *Gniady* (O 78) [koń Szymona Kobali], *Krasula* (O 124) [krowa Kapustów], *Max* (O 62) [koń Kochuta], *Murzyn i Mrówka* (O 84) [psy u Kobalów].

Istotnym dopełnieniem stylizacji gwarowej są działania służące odzwierciedleniu mentalności bohaterów ludowych z mocno zarysowaną religijnością. Najczęściej wiążą się one ze stosowaniem:

leksyki i frazeologii religijnej, które pełnią funkcję wykładnika modalności (Sarnowska-Gieffing 2005: 364), zwłaszcza w replikach silnie nacechowanych emocjonalnie np.: — *Matko Bosko, zabijom się!* (O 46), — *Niech rynka bosko broni!* (O 145), — *Wolo bosko!* — (O 238);

formuł grzecznościowych, np.: — *Cześć pracy!* — *krzyknął do uwijających się przy maszynie ludzi.* — *Szczynść Boże* — *odpowiedzieli jeden przez drugiego czarni od kuru chłopi* (O 193),

oraz wypowiedzi opisujących religijne praktyki magiczne, np.: — *Trza wystawić do okna zapolonom gromnice albo krzyżyk* — (O 107).

Stylizację gwarową uzupełniają także licznie potwierdzone w obu tekstach potoczny⁵, np.: *bandzior* (O 63) ‘bandyta, opryszek, zbir’, *bez ceregieli* (O 143) ‘bez skrupułów, nie oglądając się na nic, na nikogo; bez ceremonii’, *chojtrak* (O 20) ‘człowiek śmiały, zuchwały, często przechwalający się, popisujący się odwagą i sprawnością fizyczną’, *cwaniaczek* (O 43) ‘cwaniak: człowiek przebiegły, chytry; spryciarz’, *dać drapakę* (O 55) ‘uciec’, *dniówka* (O 22) ‘dzień pracy zarobkowej’, *handlówka* (O 80) ‘szkoła handlowa’, *jazgotać* (O 251) ‘a) mówić, rozmawiać krzykliwie, kłótliwym tonem; b) wydawać głośne, hałaśliwe tony’, *kapuś* (O 238) ‘donosiciel, tajny informator’, *łypnąć* (O 56) ‘spojrzeć, zerknąć’, *migłanc* (O 19) ‘człowiek leniwy a sprytny’, *opylać* (O 19) ‘sprzedać (sprzedawać) coś, zwłaszcza korzystnie; sprzedać (sprzedawać) coś, co nabyło się w sposób nielegalny’, *pewniak* (O 43) ‘a) człowiek pewny, taki, na którego można liczyć w jakiejś sprawie’, *patyczkować się* (O 62) ‘przesadnie się z kimś, z czymś liczyć, zbyt łagodnie kogoś traktować’, *pyskówka* (O 142) ‘ostra kłótnia, wzajemne wymyślanie sobie’, *trajkotać* (O 258) ‘mówić szybko, dużo i beztreściwie’, *ważniak* (O 89) ‘a) ten, kto uważa siebie za osobę ważną, podkreśla ważność swojej osoby; zarozumialec; b) o kimś mającym władzę’, w tym wulgaryzmy i wyzwiska dobrze odwzorowujące potoczne dialogi, np.: — *Jak któren skurwesyn ukradnie mi kure, zaraz ją u niego rozpoznam* — (O 53), — *Do dupy se wraź tyn palec i powąchoj!* (O 55), — *To czymu pierdolisz po ludziach, żeś mnie miał?* (O 142), — *Musiataś, cholero, wypruciać* (O 68), — *a ty co robisz, bździągwo!* (O 68), — *A sroł ich pies!* (O 72), — *Odpierdółta się!* (O 102), — *Ło ty zasrany Ukraincu* — [...] *Ty śwınio jedna! Wieprzu wyliniały!* — *rzucata wyzwiska jedno po drugim, aż z ust pryskała jej ślina* (O 142), *To ci wypleśniotek!* (O 141), — *Ileś mnie razy miał, kacapie?* (O 142), — *Wypierdalej, padalcu, bo jak cie przydepnę, zostanie na zimi ino czopka!* (O 167).

Imitowaniu żywej mowy służą również wypowiedzi, które zawierają tzw. gesty foniczne (Nowakowska 1978: 256), polegające na przedłużaniu sylab//głosek, np.: — *Ano podawaaj!* (O 142), [płaczący Stach Fura opowiada matce o tym, że pobiła go koleżanka] — *A Ludka mie zbilaaa!* [...] — *To włołś ji tyż?* — *Nieeee!* — *A czymu?* — *Bo czekoletem, aż ona skóńczyyy!* (O 202), lub ich powtarzaniu, np.: — *Ko...ko...koty* — *wyjąkał zapłakany Piotruś* (O 250), bądź pojawiają się w nich zdania urwane (Kita 1989: 60), którym towarzyszy zmiana tematu wypowiedzi, np.: — *No to wybroz se, że Kochut rozpowiodo ludziom... nie... powiedz, Antek, ty, bo jo nie potrafie tego nawet powtórzyć* (O 143).

4. WNIOSKI KOŃCOWE

Podsumowując rozważania na temat wykładników stylizacji gwarowej w powieściach R. Wytrycha *Orły na śniegu* oraz *Czwarty grzech*, należy zauważyć, że zabiegi języko-

⁵ Znaczenie wyrazów podawane jest za USJPDub, który opatruje je kwalifikatorami *potoczny* bądź *potoczny i pospolity*.

we w obu analizowanych tekstach zgodne są ze zjawiskami typowymi dla gwary kieleckiej⁶, choć niektóre z wykorzystanych cech mają zasięg szerszy, m.in.: mazurzenie, udźwięczniająca fonetyka międzywyrazowa, przejście *e* w *i*, *y* właściwe dla Małopolski środkowej i południowej, realizacja nosówki *ą* jako *om* występująca na terenie zachodniej i środkowej Polski (Nitsch 1957: 40), obecność końcówki *-ta* w odmianie czasowników (Nitsch 1957: 50), przyrostka *-ak*, konstrukcji *pluralis maiestaticus* w funkcji grzecznościowej, zastępowanie form męskoosobowych formami niemęskoosobowymi.

Stylizacja dotyczy wszystkich poziomów języka, a więc fonetyki, fleksji, składni, słowotwórstwa oraz słownictwa. Ma charakter fragmentaryczny, bowiem obejmuje zasadniczo tylko wypowiedzi bohaterów i to nie wszystkich. Jej obecność determinowana jest przez składniki fabularne utworów. Warto zaznaczyć, że stylizację gwarową wspiera leksyka potoczna oraz środki językowo-kulturowe odzwierciedlające charakterystyczny dla środowiska chłopskiego sposób widzenia świata, ujawniający się w porównaniach i przysłowiach, z wyraźnie zarysowaną, właściwą dla opisywanego środowiska religijnością i sferą onimiczną (odimienne i odnazwiskowe marytonimika, zoonimy).

Uwzględniając natomiast typologię funkcji stylizacji gwarowej zaproponowaną przez S. Dubisza (1979: 78), opisanym wykładnikom stylizacji można przypisać następujące funkcje: socjologiczną (portretuje określone środowisko społeczne i służy odтворzeniu kolorytu lokalnego), prezentatywną (stanowi dodatkowy środek charakterystyki postaci, pozwala lepiej wnikać w ich psychikę, sposób myślenia i odczuwania), tworzywową (jest ważnym składnikiem warstwy językowej obu powieści, zapewnia dialogom obrazowość, autentyzm i naturalność, wzmagając realizm utworów) i ekspresywną (uzewnętrznia emocje i stany wewnętrzne mówiących).

Ryszard Wytrych umiejętnie indywidualizuje język bohaterów swych powieści, czego doskonałym przykładem jest zaznaczenie różnicy w mowie członków rodziny Kobałów: córka Ludmiła chodzi do szkoły i jej język jest najmniej nasycony elementami gwarowymi, zaś rodzice i jej młodszy o pięć lat brat Paweł posługują się subkodem gwarowym:

— *Powiedzcie mi coś, bo znowu mnie szturchnął — zajęczała dziewczyna w stronę matki. — Zrobię przez niego kleksa [...].*

— *Wcale, że jom nie szturchnołem — bronił się chłopak.*

— *A gdzie mi wpychasz ten łeb?!*

— *Nie wpychom, ino patrze, czy dobrze napisałaś. [...]*

— *On mnie sprawdza, czy dobrze napisałam! Mamuś, powiedz mi coś, bo nie wytrzymam.*

— *Sama mówiłaś, że zdanie zaczyna się od dużej litery — nie ustępował Paweł (O 21).*

⁶ Por. uwagi Stanisława Cygana na temat cech gwar kieleckich: raporty.rokregionow.zhp.pl/web/uploads/reports/raport_1325.pdf [29.04.2016].

Wprowadzenie nacechowanych elementów gwarowych, wiernie odzwierciedlających wzorzec stylizacyjny (gwarę Małopolski zachodniej), ma dodatkowo walor dokumentacyjny — służy uwiecznieniu dawnego języka mieszkańców wsi okolic Włoszczowy, rodzinnego języka autora. W tym kontekście zabieg umieszczenia w analizowanych tekstach gwary jako obcego subkodu różnego od języka literackiego można uznać także za wyraz ekspresji artystycznej mającej na celu wyrażenie treści biograficznych.

BIBLIOGRAFIA

- Bartnicka-Dąbkowska B. 1965: *Podstawowe wiadomości z dialektologii polskiej z ćwiczeniami*, red. B. Wieczorkiewicz, Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Budrewicz T. 1981: Z problemów stylizacji w prozie wiejskiego, [w:] Bubak J., Wilkoń A. (red.), *O języku literatury*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 177–189.
- Cygan S. 1997: Stan badań nad gwarami kieleckimi, [w:] Sędziak H. (red): *Tradycja badań dialektologicznych w Polsce*, Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 102–118.
- Doroszewski W. (red.) 1958–1969: *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Dubisz S. 1979: Metody stylizacji gwarowej w przekroju historycznym, [w:] Tokarski J., Preyner M. (red.), *Język. Teoria — Dydaktyka. Materiały III Konferencji Młodych Językoznawców — Dydaktyków*, Zielona Góra, 26–27 maja 1978 r., Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 76–92.
- Dubisz S. 1986: *Stylizacja gwarowa w polskiej prozie trzydziestolecia powojennego (nurt ludowy w latach 1945–1975)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład im. Ossolińskich — Wydawnictwo PAN.
- Jaros V. 1996: Gwara góralska w powieści Jalu Kurka pt. „Księga Tatr”, *Prace Naukowe. Filologia Polska. Językoznawstwo III*, 49–71.
- Jaros V. 2012: Gwara w „Ludziach stamtąd” Marii Dąbrowskiej, [w:] Hurnikowa E., Wróbel E. (red.), *Czytanie Dwudziestolecia III*, t. 2, Częstochowa: Wydawnictwo im. Stanisława Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza, 277–296.
- Kamińska M. 1968: *Gwary Polski centralnej*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kita M. 1989: *Wypowiedzi przerwane we współczesnym polskim języku potocznym: na materiale autentycznych tekstów*, Katowice: Uniwersytet Śląski.
- Klemensiewicz Z. 1961: Jak charakteryzować język osobniczy, [w:] Klemensiewicz Z., *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 204–214.
- Krok K. 2004: Stan gwary kieleckiej na przykładzie wsi z okolic Bodzentyna, [w:] Jaros I. (red): *Językoznawstwo jako przedmiot zainteresowań studenckich kół naukowych*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 75–86.
- Kucharczyk R. 2006: O podziałach dialektu małopolskiego, [w:] Okoniowa J. (red.), *Studia dialektologiczne III*, Kraków: Wydawnictwo Lexis, 33–46.
- Kurkowska H., Skorupka S. 2001: *Stylistyka polska. Zarys*, wyd. 5, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Niewolak-Krzywda A., Reczek S. (red.) 1978: *Temat wiejski w literaturze polskiej*, Rzeszów: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Nitsch K. 1957: *Dialekty języka polskiego (z 3 mapami)*, Wrocław–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Nowakowska A. 1978: Stylizacja na język mówiony w polskiej powieści współczesnej. Zarys problematyki, [w:] Skubalanka T. (red.), *Studia nad składnią polszczyzny mówionej*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Sarnowska-Giefińg I. 2005: Nomina sacra w przestrzeni komunikacji negatywnej (na przykładzie satyr Krzysztofa Opalińskiego, Adama Naruszewicza i Ignacego Krasickiego), [w:] Mikołajczak S., ks. Węclawski T. (red.), *Język religijny dawniej i dziś II*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskich Studiów Polonistycznych, 358–368.
- SGPKarł — Karłowicz J., *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków 1900–1911.
- Urbanczyk S. 1984: *Zarys dialektologii polskiej*, wyd. 7, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- USJPDub — Dubisz S. (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.
- Wieczorek H. 1988: Stylizacja gwarowa w „Godkach świętokrzyskich” J. Ozgi-Michalskiego, *Poradnik Językowy* 4, 276–278.
- Wilkoń A. 1976: *O języku i stylu „Ogniem i mieczem” H. Sienkiewicza. Studia nad tekstem*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Wilkoń A. 1984: Problemy stylizacji językowej w literaturze, *Przegląd Humanistyczny* 4, 11–27.
- Wilkoń A. 1975: O języku pisarzy nurtu wiejskiego, [w:] Stępień M. (red.), *W kręgu literatury Polski Ludowej*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 230–250.

WYKAZ ŹRÓDEŁ

- Wytrych R. 2009: *Orły na śniegu*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-KA — skrót: O.
- Wytrych R. 2012: *Czwarty grzech*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza — skrót: C.

ABSTRACT

The subdialect in Ryszard Wytrych’s novels “Orły na śniegu” and “Czwarty grzech”

Key words: stylization, subdialect, styling subdialect, styling dialectal, dialectal feature.

The subject of this study is to describe the features of the subdialect that is spoken by the characters in Ryszard Wytrych’s novels *Orły na śniegu* and *Czwarty grzech*. The narrator takes the reader to the Kobalas’ enclosure and house, shows the everyday life of all family members, their relatives, neighbours and acquaintances in the reality of socialist Poland in the 1950s. Literary devices are fragmentary and despite the fact they refer to the entirety of both texts they basically involve only the utterances of some of the characters. Their presence is determined by fiction elements in the literary works and it also enhances the characterising function. The markers of subdialect style perform the following functions: sociological, formative, expressive and stylistic.